

De laatste twee verhalen gaan over de boekbinder Petrus Laan en de schipper Marianus Klein Koerkamp. Dezen waren geen priesters, en als broeders hadden zij een lagere plaats in de hiërarchie en daarom is er voor hun geschiedenis vaak minder aandacht. Ook in de genoemde Kommissie Memoires zijn zij ondervetegenwoordigd. Hun betekenis als ondersteuning voor het directe missiewerk, en hun sociale contacten met de plaatselijke bevolking waren echter soms zeer groot. Petrus Laan was jarenlang hoofd van de Arnoldus-drukkerij der SVD op Flores waar een stroom van boeken, zowel kerk- als schoolboeken, werd gepubliceerd. Later ontwikkelde hij zich bovendien tot een historicus van de missie. Marianus Klein-Koerkamp werd een 'schipper naast God' als schipper, botenbouwer, later machinist, nog later als tweede machinist van de missieboot die voor de missie de verbindingen onderhield tussen de eilanden van Indonesië, met name tussen Flores, Sumba, Sumbawa en Timor. Zijn diverse functies laten zien hoe groot zijn inzetbaarheid en zijn dienstbare instelling waren.

Er worden in deze verhalen veel thema's aangestipt, soms enigszins behandeld, maar nooit diepgaand. Daar is het kader van 'verhalen' ook niet geschikt voor. Een buitenstaander krijgt zo geen totaalbeeld van de geschiedenis van deze missie die voor de R.K. Kerk in Indonesië de belangrijkste was (en nog is, gezien de vele roepingen). Het zou goed zijn om de hele geschiedenis van de missie op Flores op papier te zetten (met een goede kaart erbij!)

Jan Sloot
(Tilburg)

Foblets, Marie-Claire, Katayoun Alidadi, Zeynep Yanasmayan (eds) (2014), *Belief, Law and Politics, What Future for a Secular Europe*, Farnham: Ashgate, pp. 290 + xx, ISBN 9781472453464, £ 80,-.

In 2010 startte het door de Europese Commissie gefinancierde onderzoeksproject 'Religious Diversity and Secular Models in Europe' (RELIGARE). Begin 2013 werd het project afgerond en in december 2014 kwam de laatste publicatie uit: *Belief, Law and Politics*, een veertig dichtbedrukte pagina's tellend eindrapport met 28 reacties in evenzo vele hoofdstukken op dat rapport. Een aardig boek voor sociologen die willen weten hoe hun onderzoek gebruikt en soms misbruikt wordt in de politieke arena en goede kost voor iedereen met interesse in de juridische relatie tussen kerk en staat.

Zoals de titel al doet vermoeden, ligt er in deze publicatie grote nadruk op politiek en met name wetgeving. Op welke manier kan Europese regelgeving ervoor zorgen dat er goed omgegaan wordt met religies en gelovigen, dat er niet gediscrimineerd wordt, niet in negatieve of positieve zin? Dat zijn de leidende vragen. In het RELIGARE rapport zijn

enkele tientallen aanbevelingen opgenomen voor meer of minder concrete acties. Zoals voorstellen over belastingbeleid, aanpassingen van bepaalde wetten en verdragen e.d.

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan het eindrapport is uitgevoerd in tien landen (België, Bulgarije, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Nederland, Spanje, Turkije en het Verenigd Koninkrijk). Daarbij werd gekeken naar vier velden: werk, familie, toegang en gebruik van de publieke ruimte, en activiteiten (mede) gefinancierd door de overheid (p. 11). Zelf stellen de onderzoekers dat ze gebruik hebben gemaakt van sociologische rapporten, jurisprudentie in de verschillende landen en thematische overzichten. Een van de zwakten van dit rapport is dat niet duidelijk wordt op welke manier de sociologische data een rol spelen. Sterker nog: het is vaak onduidelijk om welke data het gaat en hoe die geanalyseerd zijn. In andere publicaties en *working papers* van het RELIGARE project is daar meer aandacht voor (www.religareproject.eu).

Fraai aan het tamelijk saaie RELIGARE rapport is dat niet zozeer (zoals de titel doet vermoeden) secularisatie als uitgangspunt wordt genomen voor verschuivende (juridische) panelen, maar 'detraditionalisering'. In bijna alle landen van de EU is er een breder palet aan religieuze stromingen aanwezig dan enkele decennia terug. Dat komt niet alleen door secularisatie, maar ook door immigratie en de opkomst van allerlei nieuwe religieuze bewegingen. Boeiend is dat de opstellers (wetenschappers) vol op het normatieve orgel gaan. Gelukkig doen ze dat wel expliciet. Zo wordt er altijd partij gekozen voor minderheden (het waarom wordt nauwelijks gemotiveerd), neigen de aanbeveling naar een soort multicultureel paradijs (dat allang niet meer reëel is, mijn normatieve idee, CV) en pleiten de onderzoekers voor een grotere rol van de EU en Europese instellingen. Over de wenselijkheid van die grotere rol heb ik net als Fokas (in deze publicatie) mijn vraagtekens. Leidend voor de auteurs van het rapport zijn twee uitgangspunten: *inclusive State Neutrality* en *justice as 'even-handedness'*. Het eerste duidt op een neutraliteit die niet religie-vijandig is (zoals in Frankrijk). *Even-handedness* gaat om zowel onpartijdigheid als acceptatie van actief beleid met betrekking tot religie (p. 16).

In veel van de commentaren is kritiek op een legalistische wijze van kijken naar religie te bespeuren. Het gaat te veel om wetten en regels, waarbij de sociale en historische context buiten beeld verdwijnt (Koenig, p. 71). In het verlengde daarvan kritiseert McCrea (p. 91) de individualistische kijk op religie, dat is voor regelgeving wel logisch, maar past minder bij verschillende religies. Bennett vraagt zich af wat nu eigenlijk religie is. Zijn conclusie op basis van onderzoek naar traditionele 'religies' in Zuid-Afrika is dat wat Europeanen onder religie verstaan niet per se is wat anderen daarmee bedoelen (een of meer goden, een plek van samenkomst, scheiding sacraal en profaan e.d.). Daaronder ligt de notitie dat cultuur en religie lastig te scheiden zijn. In een wet kan dat wel, de praktijk is weerbarstiger. Zo kunnen Zwitsers met een schijnbaar religieneutraal beroep op 'dit hoort niet bij ons' tegen minaretten zijn (Relaño Pastor, p. 207) en Italianen met 'dit hoort bij onze identiteit' wel kruisen in klaslokalen hebben (Joppke, p. 221). Het grote probleem volgens

Seligman is dan ook dat religie in het rapport en overigens ook door sociale wetenschappers niet in termen van identiteit wordt geduid. Voor de wetgever gaat het om religieuze symbolen als een hoofddoek of een kruis, maar voor de drager ervan gaat het niet om een symbool, maar om een geloofsdaad. Zo zijn 'wij sociale wetenschappers' volgens Seligman ook te veel bezig met spreken over religieuze fenomenen en uitingen, terwijl gelovigen bezig zijn met: "a response to the problem of being" (p. 212). Interessant, ook voor de Nederlandse context, is dat deze socioloog stelt dat wetten en regels niet alleen de neerslag zijn van politieke wil, maar dat de taal waarin die wetten gevat zijn ook van betekenis is. Wetten zijn een manier om te communiceren tussen individuen, gemeenschappen, en geven een relatie aan met de geschiedenis van een land. Een wet communiceert dus meer dan 'dit mag niet' of 'dit mag wel'.

Diverse auteurs hebben kritiek op de zogenaamde 'inclusive State neutrality' uit het RELIGARE rapport. Zij stellen dat neutraliteit en onpartijdigheid onmogelijk is (Laborde, Relaño Pastor, Zucca). Volgens Zucca is neutraliteit onderdeel van het probleem en niet de oplossing. Zijn these: de relatie tussen religie en staat is de uitkomst van een machtsstrijd die door de staat gewonnen is (p. 222). Nog fundamenteler is het commentaar van Loobuyck, Lemmens en Pollock dat religie er niet toe zou moeten doen wat betreft wetgeving. Aparte aandacht voor vrijheid van godsdienst is ongewenst, het is positieve discriminatie van gelovigen en het is onnodig: vrijheid van meningsuiting, vergadering e.d. zijn voldoende. Overigens dat het commentaar fundamenteler is, betekent niet per definitie dat het meer hout snijdt.

Voor wie discussies over de rol van religie in wetgeving wil volgen, is dit een mooie bundel. Het RELIGARE rapport zelf is een moedig rapport waarin duidelijke keuzen worden gemaakt. En dat is te prijzen, want het leidt tot scherpe discussies en zo af en toe tot mooie observaties.

Cors Visser

(gastdocent godsdienstsociologie aan de Theologische Universiteit van Apeldoorn en directeur van ForumC, een forum voor geloof, wetenschap en samenleving)